

Volledige reactie op de stukken van Diederik Schönau en Evert Bisschop Boele over ‘Cultuur in de Spiegel’

door Barend van Heusden

(een samenvatting van deze reactie is gepubliceerd in Kunstzone 6 / mei 2011)

Het project ‘Cultuur in de Spiegel. Naar een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs’ (2008-2012) heeft als doel een theoretisch kader te ontwikkelen voor cultuuronderwijs, en een raamleerplan, in de vorm van een geheel van handreikingen, dat docenten in staat stelt met dit kader te werken. Toen wij twee jaar geleden begonnen, spraken we niet van cultuuronderwijs maar van cultuureducatie, zoals te doen gebruikelijk was, en vaak nog is. Zoals ik in Cultuur in de Spiegel kort heb uitgelegd vond ik de naam ongelukkig - niet vanwege de cultuur, maar omdat ik het gevoel had dat het gebruik van de term educatie suggereerde dat cultuuronderwijs van een andere orde was dan ander onderwijs. Omdat ik ervan overtuigd ben dat cultuuronderwijs gewoon onderwijs is, en geen bijzondere aanduiding nodig heeft, heb ik voorgesteld om voortaan van cultuuronderwijs te spreken. Als projectteam hebben we vervolgens de daad bij het woord gevoegd.

Dit staat wat mij betreft los van een andere kwestie, waar Diederik Schönau in zijn artikel over Cultuur in de Spiegel uitvoerig bij stilstaat, en die te maken heeft met de invulling van dat andere deel van de samenstelling, ‘cultuur’. Toen wij aan het project begonnen was ik mij er van bewust dat cultuur in de context van het onderwijs een paraplueterm was waaronder verschillende gebieden waren samengebracht, waarvan de onderlinge samenhang niet vanzelfsprekend was. Dit slordige gebruik van de term (zoals in de merkwaardige maar veel gebezigde combinatie ‘kunst- en cultuureducatie’) leidde in de praktijk van het onderwijs tot problemen - de inhoud van het vakgebied was onduidelijk, net als de samenhang, en de doorlopende leerlijnen die graag had gezien waren ver te zoeken. Je zou in zo’n geval natuurlijk, zoals Bisschop Boele ook suggereert, de hele term en daarmee het ‘vakgebied’ overboord kunnen gooien. Dat is echter niet gebeurd.

Ondertussen begon het bij mij wel te kriebelen, omdat ik er als cultuurwetenschapper van overtuigd ben dat al de gebieden die onder de term cultuur waren geschaard daar ook weer niet toevallig terecht gekomen waren. De kunsten, de media en het erfgoed (en de literatuur, en de musea, enz.) hebben wel degelijk iets met elkaar te maken. Alleen zijn het niet, zoals het rijtje suggereert, gelijkwaardige grootheden. Door het begrip niet als een containerbegrip op te vatten, maar serieus na te gaan of, en wat cultuur, kunst, erfgoed en media met elkaar te maken hebben hoopte ik bij te dragen aan de versterking van de positie van - ik zeg het voorzichtig - vormen van cultuuronderwijs. De betrekkelijk zwakke positie van het kunstonderwijs, en van andere vormen van cultuuronderwijs hangt volgens mij direct samen met dit vervelende gebrek aan helderheid met betrekking tot inhoud en samenhang.

Dit gaat mij rechtsreeks aan, omdat de academische cultuurwetenschap aan het einde staat van diezelfde (leer)lijn. Het ontwikkelen van een inhoudelijke visie op cultuuronderwijs - in zijn verschillende vormen - leek mij dus een interessante uitdaging, onafhankelijk van wat de

beleidsmakers met de term ‘cultuureducatie’ voor ogen stond. Dat wij daarmee een paradigmaverschuiving hebben veroorzaakt, zoals Schönau stelt, zegt in dit geval meer over het veld dan over ons.

Ik zal hier niet de cultuuranalyse herhalen die in het boekje *Cultuur in de Spiegel* te vinden is. Wel wil ik nog een paar punten benadrukken die daar misschien toch niet helder genoeg zijn geworden. De kern van het betoog, Schönau merkt dat ook op, is de rol die in cultuur wordt gespeeld door het cultureel zelfbewustzijn (de vakterm is *metacognitie*). Voordat ik hier verder op inga nog even dit: het gaat mij er niet om alledaagse begrippen opnieuw en anders dan gebruikelijk te definiëren. Wat ik heb geprobeerd is om de onduidelijkheid die uit dat alledaagse gebruik blijkt te verklaren door het achterliggende verschijnsel - in dit geval cultuur, kunst, media - te analyseren. Het is wellicht niet goed gelukt, maar wat mij voor ogen stond was juist om te laten zien dat veel verwarring in het taalgebruik het gevolg is van de gelaagdheid en complexiteit van de verschijnselen. Ik ben het met Bisschop Boeie eens dat dit de theorie moeilijk maakt. Maar anders dan hij vermoedt is dat volgens mij niet omdat ik begrippen anders definieer, maar omdat ik probeer de complexiteit van het verschijnsel cultuur (en kunst, en media) te analyseren. Uiteindelijk hoop ik natuurlijk wel dat ook het alledaagse gebruik van begrippen daardoor minder verwarrend wordt.

Het uitgangspunt van de theorie die in *Cultuur in de Spiegel* uiteen wordt gezet - summier, omdat het boekje voor een breed publiek geschreven is en niet voor wetenschappers¹ - is dat cultuur een vorm van cognitie is. Het begrip cognitie gebruik ik anders dan in het onderwijs te doen gebruikelijk is. Dat kan mij verweten worden, zoals Bisschop Boeie doet, en ik heb mij de afgelopen jaren ook vaak gerealiseerd hoe moeilijk het is om een ingeslepen gewoonte te veranderen. Ik heb veel, maar kennelijk nog niet genoeg moeite gedaan om duidelijk te maken dat ik niet uitga van het traditionele rijtje cognitief, affectief, motorisch, sociaal, maar cognitie hanteer als overkoepelend begrip. Emotie speelt daarbij een doorslaggevende rol omdat het de cognitie in een bepaalde richting stuurt. De interactie met de sociale omgeving is een volwaardig onderdeel van de cognitie en wordt daarom niet apart benoemd. ‘Motorisch’ plaats ik, zoals in de cognitiewetenschappen gebruikelijk is, naast en tegenover ‘sensorisch’. Het verbinden van de vaardigheden van de verbeelding en de conceptualisering aan motoriek vergt inderdaad enige intellectuele inspanning, maar als men zich realiseert dat het koppel ‘waarnemen en doen’ ook op het niveau van breinactiviteit van kracht is, kan dat juist heel verhelderend zijn. Verbeelding noch concepten ontdekken we – ze zijn een productieve (motorische) activiteit van ons brein.

Ik denk tenslotte dat het belangrijk is dat cognitie niet wordt vereenzelvigd met één heel beperkt en specifiek type cognitie –wat ik de conceptuele en analytische vaardigheden heb genoemd. Ook meer abstracte vormen van cognitie zijn emotioneel geladen, terwijl andere cognitieve vaardigheden, zoals waarneming en verbeelding, soms ten onrechte geheel en al met emotie worden vereenzelvigd.

¹ Meer over de achtergronden van het kader is te vinden in mijn publicaties - waarvan een overzicht te vinden is op mijn homepage: <http://www.rug.nl/staff/b.p.van.heusden/index>.

Wat cultuur als cognitie onderscheidt van andere vormen van cognitie, is het proces van betekenisgeving - dat wij mensen de wereld om ons heen - fysisch en sociaal - en in onszelf altijd 'als iets' herkennen, met behulp van waarnemingsherinneringen, verbeelding, enz... Cultuur is dat proces. Vandaar dat ik cultuur heb omschreven als het proces waarbij we ons geheugen gebruiken om een altijd veranderende wereld vorm en betekenis te geven. We zijn ons altijd bewust van het verschil tussen ons geheugen en de 'werkelijkheid'. Ik krijg de indruk dat Schönau voor deze stap te weinig aandacht heeft.

Hij besteedt in zijn bespreking weinig aandacht aan de stap in de evolutie van de cognitie die cultuur volgens mij pas mogelijk maakt - en dat is de verdubbeling, waardoor geheugen en werkelijkheid, of actualiteit (om dat gevaarlijke begrip 'werkelijkheid' te vermijden!), uit elkaar groeien. Bij kinderen gebeurt dit rond drieënhalve, vier jaar. Het is de leeftijd waarop we een autobiografisch geheugen beginnen aan te leggen, en de tijd en de cultuur als het ware binnengaan. Dit is een cruciale ontwikkeling, want door die verdubbeling verandert het hele cognitieve systeem - zowel de waarneming als de motoriek. De definitie van cultuur is daardoor minder ruimhartig dan Schönau denkt, juist omdat het verschil tussen herinnering en actualiteit waarschijnlijk alleen bij hogere primaten en eigenlijk vooral bij mensen te vinden is.

Cultuur valt niet samen met 'gedrag', veel van ons gedrag is niet cultureel. Het gaat mij daarbij niet om het vasthouden aan een absoluut onderscheid tussen mens en dier - maar om de culturele cognitie. Het is heel goed mogelijk dat wij ons 'vermogen tot cultuur' delen met chimpansees, bonobo's, olifanten en dolfijnen, maar ook dan blijft het interessant aan te geven wat dat vermogen precies is. Schönau verwijst in dit verband naar erfelijk en aangeleerd gedrag van dieren dat wel als cultureel wordt bestempeld: bijen die met een dans aangeven waar ze honing hebben gevonden, of apen die stenen gebruiken om een noot kapot te slaan, of takjes gebruiken om termieten uit hun heuvel te halen. Cultuur als aangeleerd gedrag is echter niet hetzelfde als cultuur als het gebruik maken van het geheugen om een veranderende actualiteit vorm en betekenis mee te geven. De primatoloog Frans de Waal demonstreert dat zelf ongewild heel mooi in een interview dat hij ooit gaf voor het programma *Noorderlicht* (te vinden in het archief van de VPRO). Hij demonstreert hoe moeilijk het is voor apen om een steen gebruiken en een noot te kraken. Dat vergt oefening, dat moet geleerd worden. Hij gebruikt daarbij zelf echter geen noot, omdat hij die niet bij de hand heeft. In plaats daarvan houdt hij zijn mobieltje op de plaats van de noot, en grapt daarbij dat hij dus niet echt zal slaan... Zowel De waal zelf als zijn publiek begrijpen heel goed dat het mobieltje 'stand in' voor de noot is, en dat het De Waal om de beweging gaat. Er hoeft geen noot gekraakt te worden. Met andere woorden: De Waal laat ons een herinnering zien, onafhankelijk van de actualiteit - het interview in zijn werkkamer in Atlanta - waarin hij zich bevindt. Dat is de culturele cognitie die ik bedoel, en als ik een aap zie die een mobieltje gebruikt om haar kinderen uit te leggen hoe je een noot kraakt, dan maakt die aap dezelfde cultuur als mensen. De Waal demonstreert hier - nogmaals, ongewild, want hij wil juist aantonen dat deze apen cultuur hebben net als mensen - cultuur. Hij geeft de handeling van het kapotslaan weer zonder de handeling uit te voeren. En precies dat vermogen is vanuit mijn perspectief de basis van de menselijke cultuur.

Het is dankzij dit vermogen om de herinnering los te koppelen van de actualiteit dat we in staat zijn ons te herinneren, te verbeelden, te conceptualiseren en te analyseren. Wanneer dit bijzondere cognitieve proces zelf het onderwerp van de cognitie wordt spreek ik van cultureel zelfbewustzijn. Het is geen proces van een 'hogere orde' - dat lijkt teveel een waardeoordeel te impliceren. Het is, in jargon, een tweede orde proces. We maken daarbij van dezelfde basisvaardigheden gebruik als op het niveau van de eerste orde.

Niet iedere vorm van waarneming is al een vorm van conceptontwikkeling. Waarnemen is grotendeels het herkennen van waarnemingsherinneringen - schema's of scripts, zoals het schema dat ons helpt een man als man te herkennen, of het script dat we gebruiken om ons gedrag in een winkel door te laten leiden. Dit zijn weliswaar abstracte categorieën, maar het zijn nog geen concepten. Een concept of begrip is een herinnering die bestaat uit een concreet beeld (een gebaar, een klankcombinatie) en een abstracte voorstelling - zoals de begrippen 'man' of 'winkel'. Bij de meeste waarnemingen vormen we geen concepten - dat zou veel te veel tijd kosten, en we beschikken ook niet altijd over de begrippen - veel van wat we waarnemen en doen zouden we niet, of slechts in heel algemene begrippen, kunnen benoemen. Schemata en scripts zijn voorstellingen van situaties, geen woorden met betekenis.

De volgorde van de vier cognitieve basisvaardigheden is logisch noodzakelijk. Analyse veronderstelt conceptualisering, conceptualisering veronderstelt verbeelding, verbeelding veronderstelt waarneming. Ik kan natuurlijk niemand verbieden hier ook een waardeoordeel aan te koppelen, maar dat mag nooit een reden zijn om het model te verwerpen. Dat men iets doet met een theorie wat je niet prettig vindt is geen reden om de theorie te verwerpen. Analyse is nu eenmaal abstracter dan verbeelding. Tegelijkertijd geeft de analyse ook aan dat de vier vaardigheden verschillende functies vervullen die stuk voor stuk onontbeerlijk zijn, omdat ze op elkaar voortbouwen. Dat lijkt me een belangrijk argument tegen de obsessie van onze cultuur met analyse. (Als ik het hier over 'onze cultuur' heb bedoel ik daarmee de manier waarop wij op dit moment in Nederland ons collectieve en individuele geheugen gebruiken om een veranderende werkelijkheid vorm en betekenis te geven.)

Het culturele zelfbewustzijn is ook helemaal niet altijd talig - meestal juist niet. Cultuuronderwijs zie ik dan ook niet als een uitsluitend of hoofdzakelijk talig vak. Taal is één van de media waarin cultuur en cultureel zelfbewustzijn vorm krijgen.

Een passage in het betoog van Bisschop Boele die mij getroffen heeft is de volgende: "Het gaat om cultuureducatie, die kunsteducatie omvat waaronder dan weer muziekonderwijs valt. Een ideologische bovenbouw die voor de simpele praktijk – muzieklles geven, of dansles, of les in muziektheater of videokunst als we interdisciplinariteit belangrijk vinden – veel ballast en weinig profijt meebrengt".

Het is jammer dat Bisschop Boele hier niet met meer argumenten komt. Het theoretische kader van Cultuur in de Spiegel (een kader voor cultuuronderwijs en kunstonderwijs) wordt hier weggezet als een ideologische bovenbouw waar de 'simpele' praktijk van het muziekonderwijs weinig

aan heeft. Als ik het goed begrijp beschouwt Bisschop Boele het theoretisch kader niet als een theorie maar al een ideologie, die de gewone man in het veld wordt opgelegd. Ik begrijp niet goed waarom hij het theoretisch kader een ideologie noemt – er is toch geen sprake van een politieke of morele stellingname. Het betreft hier geen voorschrift, maar een analyse. Het gebruik van het begrip ‘bovenbouw’ suggereert een verbinding met een marxistische politieke filosofie die ik niet begrijp. Of, en hoe nuttig het kader kan zijn voor het muziekonderwijs durf ik nog niet helemaal te zeggen. Het is waar dat wij geen muziekdidactiek of een leerlijn muziek ontwikkelen. Maar voor zover dat nog nodig mocht zijn laat het kader wel zien dat muziekonderwijs een duidelijke eigen plaats heeft binnen het geheel van het cultuur- en het kunstonderwijs. Ik heb betoogd dat wat wij kunst noemen niet één ding is, maar een combinatie van drie vaardigheden: cultureel zelfbewustzijn, verbeelding en mediavaardigheden. De theorie bevestigt het inzicht dat ook muziek een complex medium is, waarbij heel verschillende vaardigheden in het geding zijn. Dit zou een bijdrage kunnen leveren aan de legitimering van het muziekonderwijs, zoals het ook een legitimering kan bieden voor kunstonderwijs en voor cultuuronderwijs als zodanig – opnieuw, voor zover dat nodig mocht zijn. En wellicht kan ook het muziekonderwijs zijn voordeel doen met de inzichten in de ontwikkeling van de verschillende vaardigheden (metacognitief, cognitief en mediaal) die leerlingen nodig hebben voor de ontwikkeling van hun - ook muzikale - culturele zelfbewustzijn.

Muziek is een vorm van zelfverbeelding. Verbeelding houdt in dat er iets (mee)*gemaakt* wordt, in dit geval via klanken: een melodie, een ritme, een lied. Muzikale symbolen zijn akoestische symbolen. Deze kunnen vervolgens met andere, talige en grafische symbolen worden gecombineerd. Bisschop Boele’s opmerking over de grafische symbolen berust op een misverstand. Iedere herinnering die ingezet wordt om een veranderende wereld betekenis te geven is een symbool. Dat maakt cultuur dus door en door symbolisch. In de *analyse* maken we vooral gebruik van *grafische* symbolen. Het is dus zeker niet zo dat symbolen alleen maar, of altijd, grafisch zijn. In plaats van symbolen hadden we ook de term ‘tekens’, of ‘media’ kunnen gebruiken.

Dat de theorie uitgaat van het individu is waar. Hoezeer ons culturele gedrag bepaald wordt door de fysische en vooral ook de sociale context waarin we leven – mijn uitgangspunt is inderdaad dat deze hele context uiteindelijk verwerkt wordt in ieder individueel brein, en dat het cognitieve proces een proces is dat zich afspeelt in en tussen individuele breinen. Dat wij als individuen vervolgens een groot deel van onze energie steken in het afstemmen van onze voorstellingen op die van anderen lijkt mij vanzelfsprekend. Cultuur is, in Merlin Donalds termen, ‘distributed cognition’ – maar het (ver)delen gebeurt wel door individuen. Wat het wetenschappelijke perspectief betreft – in de bibliografie van Cultuur in de Spiegel staan enkele van mijn belangrijkste bronnen. Wie geïnteresseerd is in het hele verhaal verwijs ik graag naar mijn wetenschappelijke publicaties, waarvan een lijst te vinden is op mijn homepage.